

**Ewa Marczyńska-Witczak,
Wacława Starzyńska**

**Procesy dezindustrializacji w
aglomeracji łódzkiej w latach
dziewięćdziesiątych**

Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica nr 4, 25-32

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ewa Marczyńska-Witczak, Wacława Starzyńska

PROCESY DEZINDUSTRIALIZACJI W AGLOMERACJI ŁÓDZKIEJ W LATACH DZIEWIĘĆDZIESIĄTYCH

W artykule poddano analizie procesy transformacji gospodarczej zachodzące w Polsce w ciągu ostatnich dziesięciu lat, ich cechy oraz tempo przemian oraz porównano je z analogicznymi procesami występującymi wcześniej w Europie Zachodniej. Badano paradygmat, który stworzył zespół czynników wpływających na rozwój gospodarki świata i Polski.

Procesy transformacji gospodarczej zachodzące w Polsce w ciągu ostatnich dziesięciu lat mają wszystkie cechy i tempo przemian, które w Europie Zachodniej występowały dwadzieścia lat wcześniej. Procesy te, wykorzystujące nowy postmodernistyczny paradygmat rozwoju gospodarki świata, wynikały bezpośrednio z postępu technicznego, ale także z wysokiej akumulacji kapitału, przyrostu demograficznego i wzrostu świadomości społecznej. W Polsce przebiegają one niemal równoległe z fundamentalną dla całości transformacji zmianą form własności środków produkcji.

Przemysł stanowił w Polsce do 1989 r. własność uspołecznioną, tj. państwową i spółdzielczą, kumulował najwyższy potencjał gospodarczy kraju, zatem jego restrukturyzacja zainicjowała i wyznaczyła kierunek różnorodnych przemian w całej gospodarce.

Restrukturyzacja przemysłu w Polsce w latach dziewięćdziesiątych objęła wszystkie jego struktury, tj. własnościową, organizacyjną, wielkościową i asortymentową. Poza czynnikiem politycznym i ekonomiczną stymulantą tych przemian pozostają nowe technologie i techniki wytwarzania. Nowe rodzaje produkcji mają inne czynniki lokalizacji niż poprzednie, lokują się więc w nowych obszarach świata, regionu czy miasta, zatem restrukturyzacja, zwłaszcza w starych okręgach przemysłowych, prowadzi z reguły do ich dezindustrializacji¹. Proces ten może mieć charakter względny (udział przemysłu

¹ Dezindustrializacja, będąca w istocie racjonalizacją zdolności produkcyjnych, przejawia się w ucieczce kapitału do nowych korzystniejszych lokalizacji w poszukiwaniu obniżki kosztów i nowych rynków.

w zatrudnieniu spada) lub bezwzględny (znaczny spadek i likwidacja). Ten drugi rodzaj dezindustrializacji pociąga za sobą duże konsekwencje przestrzenne. Dochodzi bowiem do opuszczenia zajmowanych budynków i terenu, a jeśli pozostają one dłużej nie zagospodarowane, tworzą się tzw. odłogi przemysłowe. Wartość i atrakcyjność takich terenów dla lokalizacji nowych fabryk jest już niewielka. W niektórych krajach, np. Anglii, Francji, Niemczech, prowadzi się rewitalizację takich obszarów (z różnym skutkiem), ale zawsze przy użyciu dużych sił organizacyjnych, programów i funduszy.

Aglomeracja łódzka należy do starych regionów przemysłowych tzw. pierwszej generacji (związanych z pierwszą rewolucją techniczną). Żywiłowy rozwój w połowie XIX w. wpłynął na chaotyczność struktury przestrzennej oraz monogałęziowość i monofunkcyjność struktury. Regiony takie są mniej podatne na restrukturyzację niż historycznie ukształtowane wielofunkcyjne centra.

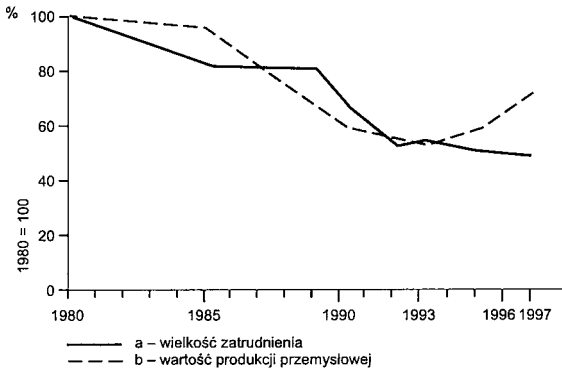
Próby uzdrowienia struktury miast aglomeracji w okresie powojennym doprowadziły do umocnienia pozycji przemysłu, uruchomiono bowiem nowe i rozbudowano już istniejące fabryki na nowych, rozległych terenach, położonych na peryferiach miast. Udział przemysłu w strukturze zatrudnienia największych miast aglomeracji jeszcze w końcu lat siedemdziesiątych dochodził do 50%, w małych był jeszcze wyższy. W tym czasie licząca ponad 1 mln mieszkańców aglomeracja łódzka stanowiła, obok śląskiej, najbardziej uprzemysłowiony obszar Polski.

Restrukturyzacja przemysłu, prowadzona w aglomeracji łódzkiej w latach siedemdziesiątych, przyniosła również niewielkie rezultaty w zakresie struktury gałęziowej. Mimo rozbudowy przemysłu maszynowego, elektrotechnicznego i spożywczego, historycznie ukształtowany tu przemysł włókienniczy nadal dominował. W szczęściu spośród ośmiu miast aglomeracji w przemyśle włókienniczym i odzieżowym znajdowało zatrudnienie ponad 50% pracowników przemysłu². Współdominanta przemysłu chemicznego występowała w Zgierzu, a w Głownie dominował przemysł metalowo-maszynowy (rys. 1).

Cechą charakterystyczną starego i nowego przemysłu na tym obszarze była koncentracja produkcji w dużych przedsiębiorstwach. W Łodzi zakłady duże (powyżej 500 zatrudnionych) skupiały ok. 70% wszystkich zatrudnionych. W początkach lat osiemdziesiątych wprowadzono w kraju nowe zasady funkcjonowania przedsiębiorstw państwowych (tzw. zasady 3 x S)³. Spowodowały one (głównie zasada samofinansowania) zahamowanie inwestycji w przedsiębiorstwach i całym przemyśle. Przemysł aglomeracji wszedł

² Jako zespół miast aglomeracji łódzkiej przyjęto w niniejszych badaniach (głównie z uwagi na dane statystyczne) wszystkie miasta województwa, tj. Aleksandrów Łódzki, Głowno, Konstantynów Łódzki, Łódź, Ozorków, Pabianice, Stryków i Zgierz.

³ Samostanowienie, samofinansowanie i samorządność.

Rys. 1. Dynamika wielkości zatrudnienia i wartości produkcji przemysłowej w aglomeracji łódzkiej

wówczas w pierwszą fazę recesji, którą można określić jako dezindustrializację względną. Ubytek zatrudnionych w ciągu pięciu lat wyniósł prawie 49 tys. osób, w kolejnej pięciolatce ubyło dalsze 32 tys., co łącznie stanowiło 29% (rys. 1). Wskaźnik zatrudnienia w przemyśle na 1 tys. mieszkańców, wynoszący w latach największego rozwoju 277, spadł w pierwszej fazie recesji do 176. Początkowo (do roku 1987) ubytek siły roboczej w przedsiębiorstwach objął przede wszystkim tzw. nadwyżkowe zatrudnienie. Miał pozytywny wpływ na modernizację i wydajność pracy, nie powodował więc spadku produkcji przemysłowej. Ten pierwszy okres recesji w przemyśle miał niewielki wpływ na zmiany ogólnej struktury gospodarczej miast. Rozwój usług, jaki wówczas nastąpił, wynikał głównie z rozwoju demograficznego i społecznego ludności aglomeracji.

Drugi okres dezindustrializacji aglomeracji łódzkiej wiąże się z transformacją polityczno-społeczną początku lat dziewięćdziesiątych. Recesja objęła wówczas niemal wszystkie dziedziny gospodarki, w tym głównie przemysł. Wielkość produkcji przemysłowej w aglomeracji łódzkiej w dużym stopniu była uzależniona od rynków zbytu w krajach byłego ZSRR. Dotyczyło to szczególnie wyrobów włókienniczych i odzieżowych, w mniejszym stopniu elektrotechnicznych, chemicznych i spożywczych.

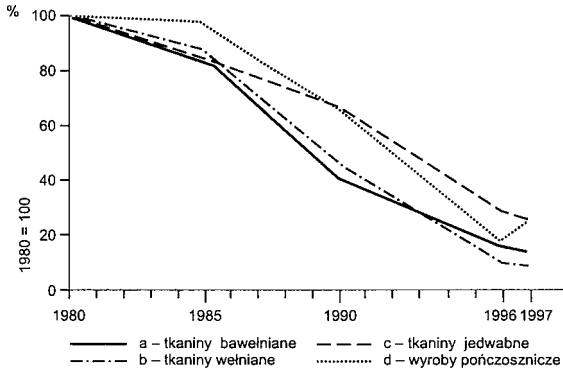
Wprowadzenie w 1989 r. rozliczeń dewizowych z krajami RWPG spowodowały utratę tych zagranicznych rynków zbytu, a konkurencyjny import towarów – zmniejszone zapotrzebowanie na wyroby krajowego rynku. Brak możliwości sprzedaży stał się bezpośrednią przyczyną drastycznego spadku

wielkości produkcji, a w konsekwencji również zatrudnienia. W drugiej fazie recesji (1990–1997) spadek zatrudnienia wyniósł 60 tys. osób, co stanowiło 30% stanu zatrudnienia sprzed okresu transformacji. Wskaźnik zatrudnienia w przemyśle zmniejszył się ze 176 do 128 osób. Był on nieco niższy (o 27%) od bezwzględnego ubytku, gdyż w aglomeracji (w mieście Łodzi) wystąpiło trwające do dziś zjawisko depopulacji⁴. Udział przemysłu w strukturze zatrudnienia w aglomeracji spadł do 1997 r. o 10%, tj. do poziomu 34,8%. Taki też udział ma przemysł aktualnie w zatrudnieniu w Polsce, zatem aglomeracja łódzka nie stanowi już obszaru wysokiej koncentracji przemysłu (okręgu przemysłowego). W Łodzi zatrudnienie w przemyśle stanowi już tylko 31,7%, a dominującą do niedawna pozycję przemysłu zajęły różnorodne usługi, łączone często z inną działalnością (54,3%).

Najgroźniejszym zjawiskiem dla pozycji przemysłu w aglomeracji stanowi drastyczne ograniczenie produkcji, a często całkowita jej likwidacja i bankructwo zakładów. Przejawem tego zjawiska jest spadek wartości produkcji, która w ciągu pierwszych pięciu lat transformacji spadła do poziomu 54% wartości z 1980 r. (rys. 2). Wartość produkcji przemysłowej spadła, również w całym kraju, ale mniej (do 78%), a w połowie lat dziewięćdziesiątych osiągnęła już poziom z 1980 r. W aglomeracji łódzkiej wartość produkcji przemysłowej jeszcze w 1997 r. była mniejsza od uzyskiwanej przed pierwszą recesją. Spadek wartości produkcji w aglomeracji łódzkiej (tab. 1) był wyższy od ubytku zatrudnienia, ale w pierwszych latach utrzymywano w państwowych zakładach część zbędnej siły roboczej, aby nie powiększać gwałtownie powstałego bezrobocia. Drugą, obok wartości produkcji bezwzględną miarą załamania potencjału przemysłu w aglomeracji było drastyczne zmniejszenie się produkcji podstawowych wyrobów, tj. tkanin i wyrobów pończosznich, maszyn włókienniczych i włókien chemicznych, a także wyrobów elektrotechnicznych. Największy w kraju okręg przemysłu włókienniczego, określany jako „Polski Manchester”, w latach dziewięćdziesiątych zmniejszył produkcję tkanin średnio do prawie 80% w stosunku do najwyższego poziomu (z początku lat osiemdziesiątych). Produkcja tkanin bawełnianych spadła do 15%, wełnianych do 10%, a jedwabnych (dekoracyjnych) do 27%. Mniej drastycznie zmniejszyła się produkcja wyrobów pończosznich – 25%, obuwia – 36%, transformatorów – 54%, zegarków – 52%. W stosunkowo dobrej kondycji utrzymywał się przemysł spożywczy pracujący na potrzeby rynku lokalnego. Ciekawym zjawiskiem restrukturyzacji gałęziowo-branżowej, zachodzącej pod wpływem praw rynku, jest ukształtowanie się w tym okresie nowej specjalizacji przemysłu aglomeracji łódzkiej

⁴ Od 1990 r. w aglomeracji ubyło 31 tys. osób, a przyrost naturalny spadł do -5,5%. Najwyższa depopulacja i ujemne saldo migracji wystąpiły w Łodzi.

- produkcji odzieżowej. Znaczna jej część jest wytwarzana metodą chałupniczą, rynkiem zaopatrzenia w tkaniny i dzianiny są miejscowe zakłady, a rynkiem zbytu w dużym stopniu bazy, skąd jest wywożona do krajów Wspólnoty. Uzalnienie istniejącej produkcji od rynków wschodnich nadal pozostało.

Rys. 2. Dynamika produkcji podstawowych wyrobów w aglomeracji łódzkiej

Tabela 1

Wielkość produkcji podstawowych wyrobów włókienniczych w aglomeracji łódzkiej w latach 1975-1997 (w tys. km, mln par)

Rodzaj wyrobów	1975	1985	1990	1993	1997
Tkaniny bawełniane i bawełnopodobne	419,5	337,0	161,5	73,1	58,4
Tkaniny wełniane i wełnopodobne	39,2	34,9	18,4	6,5	3,8
Tkaniny jedwabne i jedwabopodobne	63,2	49,5	34,1	20,8	15,3
Wyroby pończosznicze	98,1	152,1	101,6	42,7	38,8

Źródło: Roczniki statystyczne woj. łódzkiego, 1976-1998, WUS, Łódź.

Proces dezindustrializacji, obok wymiaru ekonomicznego i społecznego, ma również aspekt przestrzenny i kulturowy. Przejawem tego zjawiska jest znaczne zmniejszenie czy likwidacja produkcji, oznaczające opuszczenie budynków i terenu, zamieranie infrastruktury fabrycznej i lokalnej. Zagospodarowanie tej substancji przez inne funkcje (rewitalizacja) wiąże się z kosztowną adaptacją i nie jest zjawiskiem powszechnym. Zarówno likwidacja produkcji, jak i przejęcie jej obiektów i terenu przez nowych użytkowników zależy, w dużym stopniu, od położenia w przestrzeni miasta.

Dezindustrializację terenów przemysłowych i ich przekształcenia funkcjonalne zbadano w największym mieście aglomeracji – Łodzi⁵. Rozwój terenów przemysłowych w Łodzi odbywał się generalnie w dwóch okresach historycznych i współcześnie (tj. lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte). Okres powstania decydował o położeniu, więc najstarsze istniejące fabryki zlokalizowane są w śródmieściu, również przy głównej ulicy miasta – Piotrkowskiej. Na przełomie XIX i XX w. lokowały się dalej od centrum, często przy wybudowanej wówczas obwodnicy kolejowej. Współczesny przemysł powstał na peryferiach Łodzi, w tzw. dzielnicach przemysłowo-składowych. Procesy likwidacji produkcji i przekształceń funkcjonalnych obiektów fabrycznych prześledzono w trzech strefach odległości od centrum.

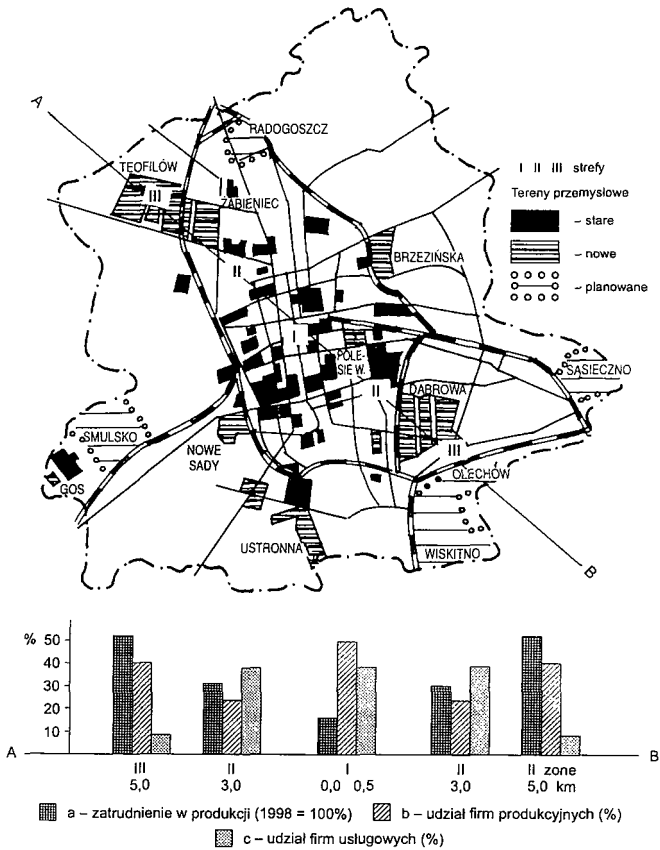
W śródmieściu przemysł uległ największym przemianom, które można określić jako dezindustrializację bezwzględną (totalną). We wszystkich zakładach zaszły zmiany własności i wielkości zatrudnienia, organizacji i rodzaju działalności. Produkcja przemysłowa występuje tylko w 20% obiektów przy zmniejszeniu zatrudnienia o 75% i ograniczonej produkcji. W wolnych obiektach ulokowało się 329 nowych firm (w tym 17 dawnych). Są to głównie firmy usługowe (ok. 50%), handlowe (35%), a pozostała część zajmuje się produkcją. Ponad 30% firm ma powiązania z włókiennictwem. Powstałe firmy usługowe to głównie biura, a także restauracje, puby, dyskoteki, szkoły, banki, co wraz z licznymi witrynami sklepowymi uczyniło z fabryk centra handlowo-usługowe, wtapiające się w miejskie city (rys. 3).

W strefie lokalizacji historycznej procesy przekształceń są mniej nasilone. Dawną produkcję prowadzi 46% zakładów, ale spadek zatrudnienia wynosi w nich aż 80%. Nowa działalność w obiektach pofabrycznych – to również usługi, handel hurtowy i magazyny. Łącznie stare i nowe firmy zatrudniają 38% stanu sprzed okresu recesji.

W odległych od centrum (ponad 5 km) dzielnicach przemysłowych procesy dezindustrializacji są mniej zaawansowane. Dawną produkcję prowadzi nadal ponad połowa fabryk przy zmniejszonym o prawie 70% zatrudnieniu. Nowe firmy to głównie usługi dla biznesu, składy, magazyny i handel hurtowy. Te peryferyjne rejon miasta są obszarem sporadycznego budowania nowych fabryk.

Proces dezindustrializacji w Łodzi jest więc widoczny w każdym rejonie miasta, żaden duży, pusty obiekt przemysłowy nie uległ jednak zburzeniu. Procesy adaptacji do nowych funkcji (rewitalizacji) z reguły obejmują najniższe kondygnacje i budynki frontowe. Znaczna część historycznej już substancji pofabrycznej jest nadal w dobrym stanie technicznym, posiada

⁵ E. Marczyńska-Witczak, E. Szafrąńska, 1999, *Tereny przemysłowe w przestrzeni miasta i ich przekształcenie*, [w:] *Spoleczno-ekonomiczne problemy aglomeracji łódzkiej*, red. W. Michalski, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych BRR w Łodzi, PTG Oddział w Łodzi.

Rys. 3. Profil zmian funkcji terenów przemysłowych w Łodzi (wg badań w 1998 r.)

ogromną kubaturę, sprawną infrastrukturę, często piękną, zabytkową fizjonomię i architekturę, którą obejmuje ochrona konserwatorska. Zapotrzebowanie na tego rodzaju obiekty nie jest jednak duże, stąd stanowią one poważny problem dla planistów i gospodarzy miasta.

Zaprezentowane cztery przejawy nasilającego się procesu dezindustrializacji, tj. drastyczny spadek wielkości zatrudnienia i zmniejszenie produkcji, zmiany funkcji terenów i budynków przemysłowych, a także ich fizjonomii w Łodzi i miastach aglomeracji nie są jedyne. Zmiany objęły również kategorie społeczne ludności (np. mentalność, poczucie przynależności klasowo-zawodowej, ambicje i perspektywy życiowe, aktywność organizacji dnia, w tym czasu wolnego od pracy itd.). Dezindustrializacja stwarza podstawy kształtowania się „nowego postindustrialnego społeczeństwa”.

LITERATURA

- Gorzelał G., 1995, *Transformacja systemowa a restrukturyzacja regionalna*, Uniwersytet Warszawski, Katedra UNESCO Trwałego Rozwoju, Warszawa.
- Jaskuński M., 1995, *Stare fabryki Łodzi*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Łódź.
- Liszewski S., 1997, *Przemiany funkcjonalne i przestrzenne terenów przemysłowych Łodzi*, [w:] *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji*, PAN IGBiPZ, z. 46.
- Marczyńska-Witczak E., 1994, *Przemiany struktury własnościowo-organizacyjnej przemysłu Łodzi*, „Kronika m. Łodzi”, z. 1.
- Marczyńska-Witczak E., 1996, *Zmiany struktury gospodarczej Łodzi*, [w:] *Transformacja społeczno-gospodarcza Łodzi na tle regionu*, CUP BPR – Łódź, PTG Łódź.
- Marczyńska-Witczak E., Szafrąńska E., 1999, *Tereny przemysłowe w przestrzeni miasta i ich przekształcenia*, [w:] *Spoleczno-ekonomiczne problemy aglomeracji łódzkiej*, red. W. Michalski, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych BRR w Łodzi, PTG Łódź.
- Studium uwarunkowań i kierunki zagospodarowania przestrzennego m. Łodzi*, 1998, Gorgul i Wiśniewski „Urbanistyka – Architektura” Sp. z o.o.

Ewa Marczyńska-Witczak, Wacława Starzyńska

THE PROCESSES OF DISINDUSTRIALIZATION IN THE ŁÓDŹ URBAN AGGLOMERATION IN THE 1990S

(Summary)

The paper attempts to analyse the processes of economic transformation that took place in Poland in the 1990s. It explores its characteristics in order to draw a comparison with similar processes that worked earlier in Western Europe. It explores a paradigm created by a set of factors influencing the economic development of the world and Poland.